

UJVÁRI TÓTH ANITA

Svetozar Miletic Általános Iskola, Verbász
Doktori Iskola, Újvidéki Egyetem, BTK
anitaujvaritot@yahoo.com

A DEIXIS SZEREPE A TÉR- ÉS IDŐVISZONYOK ÁBRÁZOLÁSÁBAN

A dolgozat a drámai dialógusokban fellelhető deixisekkel foglalkozik, ezen belül is a tér- és az idődeixissel. Azt vizsgálja, hogy a deixis mint mikroszintű elem hogyan hat a szöveg makroszintjén. A tér- és az időviszonyok bemutatására törekszik. Az elemzések pedig a tér- és időviszonyok deixissel való kapcsolatát mutatják be. A példák a 2010 és 2014 között íródott Vajdasági Magyar Drámaíró verseny győztes drámáiból származnak.

Kulcsszavak: deixis, dráma, térdeixis, elhelyezés, irányadás, idődeixis, időpontra utalás, időtartam kezdetére utalás, időtartam végére utalás

A DEIXIS

A deixis fogalma *deiktikos* 'mutatás' értelemben már az ógörög grammatikákban is megjelenik. Általános értelmezése szerint azokat a nyelvi lehetőségeket foglalja magában, melyek az egyes megnyilatkozások körülményeinek különböző aspektusaira vonatkoztathatók, a deiktikus nyelvi elemek pedig azok a formák, amelyek segítségével a nyelvhasználat kontextusára, annak bizonyos összetevőire lehet utalni (LYONS 1989; LEVINSON 1992; 1994: 846). A deixis a kognitív nyelvészeti felfogásban Langacker (LANGACKER 1987: 126; 1991: 91) nyomán olyan mikroszintű rámutatás, mely a kommunikáló felek által kialakított és értelmezett szövegvilágban érzékelhető dolgokra, személyekre, tér- és időviszonyokra, módokra és állapotokra, minőségekre és mennyiségekre (TOLCSVAI NAGY 2001: 175–180), vagy egy másik szövegelemre utal, s az utalás során a külső dolgot a szövegvilágba beemelve annak feldolgozott részévé teszi. A deixis tehát olyan nyelvi művelet, melynek során a beszélő úgy kapcsolja össze az utalt entitást a beszédhelyzettel, hogy a befogadó ahhoz mentálisan

(lehetőleg a legkisebb mentális erőfeszítéssel) hozzáférhessen (JASSEN 2002: 152). A deixis a dialogikus szövegek egyik legjellemzőbb utaló eleme.

A deixis alkalmazásával a beszélő egy nyelvi és egy vizuális reprezentáció között hoz létre kapcsolatot, mely az adott beszédhelyzetben és az adott szövegvilágban nyeri el érvényességét. A hallgató a korlátozott feltételek mellett dekódolja a létrehozott kapcsolatot, és megérti a rámutatást. A párbeszédekben szereplő deixisek feldolgozásakor a résztvevők folyamatosan észlelik az őket körülvevő környezet legfontosabb összetevőit (szereplők, tér, idő, cselekvések), melyek fokozatosan beépülnek a szöveg világába. A deiktikus szerepben használt névmások sokféle viszony kifejezésére alkalmasak, ezért képesek a reprezentált elemet jól behatárolhatóvá tenni. Mivel a dolgozat témája a deixis, valamint a tér- és időviszonyok kapcsolata, ezért a továbbiakban elsősorban a tér- és idődeixisekre koncentrálok.

A szövegek mikroszintű tényezőihez tartozó deixis kulcsfontosságú szerepet tölt be a tervezett dialógusok tér- és időviszonyainak kialakításában. A vizsgált szövegtörzset előre megkonstruált párbeszédkezdésekből áll, és bár minden szempontból az élőbeszéd jellegének megőrzésére törekszik, valójában fiktív, szépirodalmi dialógusokból épül fel. A kutatásban szereplő szövegtörzset öt drámát foglal magába, a 2010 és 2014 között megrendezett Vajdasági Magyar Drámaíró verseny győztes szövegeit. Szerbhórváth György: *A csizmalehúzó tragédiája* (2010), Gyarmati Kata: *Üszkös puszta* (2011), Danyi Zoltán: *Jelentkezzenek a legjobbak* (2012), Szabó Palóc Attila: *Tudósítás Tündérországból* (2013), Bencsik Orsolya: *Ki az a Naomi Watts?* (2014). E drámáknak a keletkezési módja nagyon érdekes, ugyanis a verseny első napján a felkért szerzők a vajdasági magyar nyelvű napilap, a *Magyar Szó* aktuális számából származó címekből húznak ki egyet. A három szerző ebből kiindulva írja meg drámáját, amire néhány óra áll rendelkezésére, majd a verseny második napján megszületik a három ösbemutató, s egy háromtagú zsűri kiválasztja a legjobb drámai szöveget és a legjobb előadást. Többszereplős társalgásokról van szó, az utolsó drámát kivéve, amely két szereplő párbeszéde. A nemek aránya a drámák mindegyikében a férfiak felé tolódik el, kivéve az utolsó drámát, ahol két női szereplő párbeszéde zajlik. A szerepek tekintetében találkozunk házastársak, szülők és gyermekek, kollégák, ismerősök, barátok, valamint idegenek közötti beszélgetésekkel. A vizsgált törzset jellegéből adódóan a foglalkozás és végzettség változója nem releváns.

A drámai szövegekből származó példák bemutatásánál az első helyen az adott dráma címének a kezdőbetűje áll, melyet az idézett szöveg oldalszáma követ (pl. (Ü, 2)).

A dráma mint műegész a szerző alkotása, befogadója pedig a közönség. A dialógusok azonban az egyes szereplők között zajlanak, vagyis a megnyilatkozói

és a befogadói szerepek áttevődnek a mű beágyazott résztvevőire. A drámai mű mint beszéd kettős természetű, a szerzőhöz és a szereplőkhöz egyaránt köthető: a név és a szerzői instrukciók az íróhoz, a dialógusok és a monológok az íróhoz és a szereplőkhöz tartoznak. A szerző mondanivalóját a szereplők dialógusain keresztül fogalmazza meg, a dráma szövege ezért állandóan reflektál a szituációra és az író valóságképére is, a drámaíró azonban soha nincs benne a dialógust mondó szereplők viszonyrendszerében. Ebből eredően a drámai dialógusok idő- és térrendszerére is jellemző ez a kettősség, hiszen a szereplők az „itt” és „most” viszonylatában nyilvánulnak meg, ez azonban csak a mű világának másodlagos közege (BÉCSY 1984: 211–214).

Az írott dráma és a színpadi előadás között is több lényeges különbség van. A közöttük lévő eltérés egyrészt a név és a szereplő, másrészt a jelhasználat különbségének viszonylatában határozható meg. Az írott drámai név csak társadalmi léttel rendelkezik, melyre az előadás során épül rá a szereplő természeti léte. Az írott dráma jelrendszere verbális jelekből épül fel, és még a nem verbális jeleket is verbálisan fejezi ki, míg az előadásban ezt a metakommunikációs és nem verbális jelrendszerek egészítik ki (BÉCSY 2002: 184). A dráma minden egyes előadásakor új szöveg keletkezik, amelyet mint színpadi valóságot a színházi nyelv, vagyis az egyes jelrendszerek összjátéka teremt meg.

TÉRDEIXIS

Az exoforikus deixisek két jellemző típusa a hely- és idődeixis, melyek térre és időre mutatnak rá. A deixisek önmagukban nem értelmezhetőek, mivel nem tartalmaznak semmilyen referenciát. Az előreutalással (katafora) vagy a visszautalással (anafora) válnak értelmezhetővé.

1. Térviszonyra vonatkozó deixisek:

1a (A, 8)

TOMI BÁ: Krisztiánó Ronaldót te csak ne féltsd! Igaz Ronaldóm? (*átordít a színpad másik felén levő fiának*) Gyere **ide**, hadd adok egy cappancsot a fejedre!

1b (Ü, 2)

Teremőr: Áldozat vagy okozó?

Egyes: Mindenképpen áldozat, ha már **itt** vagyok ugye, de azt hiszem, hogy egyben okozó is, mert a másik áldozat – ha **itt** így hívják ezt a mi állapotunkat – aki **itt** van mellettem, na, ő a szó szoros értelmében vett áldozat, merthogy én tettem azzá, és ebben biztos vagyok, tehát nem ő az okozó, ergo én lennék az. Ez súlyosbítja a helyzetet?

1c (J, 11)

Virrasztó 4: Hol vette a cipőfűzőket, a piacon?

Virrasztó 3: Nem, nem **ott** vette, már kérdeztem.

1d (T, 2)

Julis: De hát akkor miért hoztál **ide** bennünket?

2. Időviszonyra vonatkozó deixisek:

2a (A, 14)

– A mobilját már fel se veszi, csak netezik rajta, pedig régen hogy odavolt érte... És **akkor** még akkora volt egy mobil, mint egy téglá, majd leszkadt a kezem, ahogy cipeltem utána. Mint egy téglá.

2b (Ü, 3)

Egyes: Azt hiszem, sokkot kapott, amikor beleszaladtam...

Négyes: ...Frontális?

Egyes: Telibe.

Négyes: Az szép. ...Vannak ilyenek. ...Sokan föl se fogják, hogy mi történt velük. Nem értik, hol vannak, hova kerültek... hát van ilyen...

Egyes: **Azóta** így istápolgatom, ha már ilyen szépen összehozott bennünket a sors... ennyit megtehetek... szegénykém úgy el volt veszve...

2c (J, 16)

Gyarmati: Na, jó. És **most** hol van a mester?

Igazgató: Interjúkat adott, **most** meg azt hiszem, fényképezik az előcsarnokban, a színészekkel.

2d (T, 7)

Margitte néni: Ezer éve nem ettem ilyen...

Kapu lett: De tényleg nem értem, miért nem adtak nekünk **eddig** ilyen.

2e (K, 3)

LÁNY: Ugye szőke volt?

MAMA: Még **most** is libabőrös leszek, ha rá gondolok. Leírhatatlan egy érzés.

A fenti megnyilatkozásokban a tér- és az idődeixisre láthatunk példákat az általunk vizsgált drámákban. A rámutatásos utalásokban megjelennek az elhelyezést és az irányadást kifejező deixisek, valamint ezeken belül a közelre és a távolra mutató. Az idődeixisek viszont időpontra, az időtartam kezdetére és az időtartam végére utalnak.

A beszédhelyzet szempontjából az exoforikus rámutatással kapcsolatban fontos megemlíteni az autodeixist és a heterodeixist (BENCZE 1993: 44;

TOLCSVAI NAGY 2001: 178). Ha a térbeli kijelölés a beszédesemény konkrétan meghatározott terében történik (itt Újvidéken, azaz a párbeszédben részt vevők Újvidéken vannak), akkor autodeixisről beszélünk. Ha pedig ez a rámutatás a valós tértől eltérő helyen történik (itt Újvidéken, azaz a részt vevők nincsenek Újvidéken, hanem például egy fényképre mutatnak), akkor heterodeixisről beszélünk.

Az előre megtervezett szövegtípusokban (pl. publicisztikai, tudományos szövegek) gyakran előfordul az endoforikus deixis is, mely szövegen belüli elemekre utal. Az endoforikus deixis, másképp diskurzusdeixis vagy szövegdeixis lényege, hogy a rámutatás a kibontakozó diskurzus valamelyik (elsősorban közeli) részére történik, azaz a rámutatás nem a beszédesemény feldolgozásán, hanem a szövegtérben, másképp szövegtéren belül működik. Az endoforikus rámutatások tipikus megvalósulási formája a névmáshasználaton belül a közelre mutató névmás akár önállóan, akár kifejtő formában (pl. ez a bekezdés), valamint az efféle jelzős szerkezetek (pl. a következő fejezet, a fenti összefoglalás, az alábbi tényállás stb.). A vizsgált drámai dialógusok megnyilatkozásaira nem jellemző az endoforikus deixis. A drámai szövegekben a hasonló funkciót betöltő közelre mutató névmások (pl. ez, ezek) és a hozzájuk kapcsolódó főnevek töltik be ezt a szerepet, melyek anaforikus vagy kataforikus utalásokkal kombinálódva válnak a diskurzusdeixis fontos eszközévé.

A szövegtipológiai és műfaji jellemzőkből adódóan a drámai dialógusokban ritka az endoforikus rámutatás, inkább a mutató névmásokkal és határozószókkal kifejezett exoforikus deixisek vannak túlsúlyban, melyek a beszélőket körülvevő valódi világ és az általuk teremtett szövegvilág közötti közvetlen kapcsolat megteremtésében játszanak fontos szerepet. A vizsgált drámai dialógusokban az exoforikus deiktikus elemek előfordulásának gyakorisága hozzájárul ahhoz, hogy a fiktív szépirodalmi szöveg a hétköznapi társalgásokra jellemző nyelvhasználatot tükrözze, és így magán hordozza a spontán társalgások szövegtipológiai jellemzőit is. A térbeli kiindulópont a dialógusok beszélőváltásával együtt változik, nyelvi reprezentálói pedig a sematikus (pl. igekötők, határozószók, személyes névmások) és a kidolgozott (pl. főnév) fogalommal kifejezett elemek, melyek vonatkozásait mindig a deiktikus centrumhoz viszonyítva értelmezzük. A középponti személyhez és annak társadalmi státuszához viszonyítjuk a szövegvilág többi résztvevőjét, a középponti helyhez a többi elem térbeli elrendeződését, és a középponti időhöz a diskurzus eseményeinek tényleges idejét, tehát a diskurzusok deiktikus elemei egocentrikus módon szerveződnek. Az egocentrizmus fogalmát Bühler (BÜHLER 1934: 212–214) vezette be, mely szerint a beszédben a térbeli tájékozódás középpontja az ego, és minden eltávolodást, távolságot, kiterjedést, irányt, nézőpontot ehhez képest lehet magyarázni.

Bühler (1934)	Levinson (1983)
mindenkori beszélő (én – ego)	középponti személy (beszélő)
	társadalmi középpont (a beszélő társadalmi státusa, rangja)
beszélés helye (itt – hic)	középponti hely (a beszélő elhelyezkedése a beszéd alatt)
	A társalgás középpontja (ahol a beszélő a beszéd alatt pillanatnyilag tartózkodik)
beszélés ideje (most – nunc)	középponti idő (a beszélő beszédének az ideje)

A Bühler és Levinson által leírt térbeli kiindulópont modellje

A dialogikus szövegek tér- és idő kijelölése mikroszintű elemek segítségével történik, melyek hozzájárulnak a teljes szöveg értelemszerkezetének és koherenciájának kialakításához is. A térdeixis úgy járul hozzá a diskurzus sikeres referenciális értelmezéséhez, hogy annak térbeli viszonyait közvetlenül a résztvevők fizikai teréhez kapcsolja. A deixis legjellemzőbb eszköze a mutató névmás, melybe a főnévi, melléknévi és számnévi mutató névmás mellett beletartozik a hely-, idő- és módhatározószókat helyettesítő mutató névmás is. A mutató névmások legalapvetőbb funkciója a térjelölés (LACZKÓ 2008: 309–47), ezért a deixisnek kiemelkedő szerepe van a párbeszéd térviszonyainak reprezentálásában.

A tervezett drámai dialógusokra jellemző a névmásokkal történő rámutatás, mely az exoforikus térdeixisek közül általában az elhelyezés (itt, ott) vagy irányadás (ide, oda, innen, onnan) szerepét tölti be, és irányultsága a hallgató számára gyakran más forrásokból is kiegészíthető. A térdeixis különböző fajtáira láthatunk példákat a drámák vagyis a tervezett szövegek dialógusaiban.

A drámai dialógusok felhasználják a határozószói névmásokat a térjelölésben. A rámutatásos utalások mind az elhelyezésen, mind az irányadason belül a helyzeti rámutatásban kettős rendszert mutatnak, a hangrendi megkülönböztetés alapján elkülönülő közelre és távolra mutatóban (itt – ott, ide – oda).

3. Elhelyezés:

3a (A, 16)

ARANKA: Aha... És tudod mit mondott nekem Juliska?

TOMI BÁ: Ki? Mit mondott? Ki?

ARANKA: Hogy bejelölted a Facebook-on... És üzeneteket küldözgetsz

neki. Juliskának! A legjobb barátnőmnek!... Lájkolod a fotóit meg mit tudom én mit nem csinálsz **ott** vele, az interneten. Jelölgeted. Hozzászólsz. Azt mondja, hogy megbökted a Facebook-on...

TOMI BÁ: Van **ott** bökézés funkció is ... Nohát... Nem is tudom. Igen?

A 3a példában szereplő párbeszéd színtere a szoba. A beszédpartnerek az **ott** névmási határozószóval a szövegvilágon kívüli helyszínre, az internetre, azon belül is a facebook-ra utalnak, valamint kifejezik saját térbeli perspektívájukat, és ezáltal távolra mutató történet. Az **ott** határozószói névmás a megnyilatkozó első mondatában elhangzó helyhatározó értelmű esetragos **Facebook-on** főnévre utal vissza, valamint a helyhatározó értelmű esetragos **interneten** főnévre utal előre és ezáltal kapja meg értelmét. A következő fordulóban a másik beszédpartner, Tomi bá megnyilatkozásában is elhangzik az **ott** határozószói névmás, amely az előző beszélő, Aranka megnyilatkozásában elhangzó helyhatározó értelmű esetragos **Facebook-on** főnévre mutat rá visszautalással azaz anaforával, és ezáltal válik értelmezhetővé.

3b (Ü, 3)

Négyes: Ha tudná, hogy **itt** mik vannak...

Egyes: Maga régóta van **itt**?

Négyes: Egy ideje már várok.

A 3b párbeszédben az **itt** határozószói névmás a beszélők perspektívájához kapcsolódva utal a helyszínre. A beszélők egy térben helyezkednek el, de az **itt** közelre mutató határozószói névmás elégtelen információt közöl, mivel nem tartalmaz semmilyen referenciát. A dráma legelején a szerzői utasításból kapunk információt arra vonatkozólag, hogy a dráma a purgatóriumban játszódik. Ennek ismeretében viszont megállapíthatjuk, hogy az **itt** határozószói névmás vissza-utal a szerzői utasításban elhangzó helyhatározó értelmű esetragos **Purgatóriumban** főnévre, és ezáltal válik értelmezhetővé.

3c (J, 8)

Virrasztó 3: Nem tudom, ezért kérdezem, mert szerintem az se mindegy, hogy hol vette. Van egy cipőbolt a sarkon, annak sose tudom a nevét, minden évben változik a neve... Gyorsabban változik a neve, mint a cipők, amiket árulnak. Lehet, hogy ugyanazokat a cipőket árulják évek óta, csak más-más néven. **Ott** vette, a sarki cipőboltban?

Virrasztó 1: Nem, nem **ott** vettem.

A 3c példában az **ott** távolra mutató határozószói névmás az ugyanabban a mondatban később megjelenő helyhatározó értelmű esetragos **sarki cipőboltban** főnévre utal előre, és e kataforikus viszony által kapja meg értelmét. A következő megnyilatkozásban a másik megszólaló is használja az **ott** távolra

mutató határozószói névmást, amely visszautalással mutat rá az előző beszélő megnyilatkozásában szereplő helyhatározó értelmű esetragos **sarki cipőboltban** főnévre, és ezáltal kap értelmet.

3d (T, 15)

Khárón: *(csak egy pillanatra torpan meg a színpad szélén.)* Tündérorszá-
ban, jelentem, a helyzet változatlan. Ezt a három szerencsétlent kikézbé-
sítettem, és a többi néma csend... Hoztam ugyan tündérországi lapokat,
akit érdekel, kicsit később **itt** kint az előcsarnokban majd magtálálja.
Vigyék, olvassák kedvükre... **Ott** most mindenki arról beszél, hogy János
király szereplést vállalt valami valóság-show-ban, teljes a felbolydulás.
Hát csak ennyi... *(El.)*

A 3d példában az **itt** közelre mutató határozószói névmás az utána következő helyhatározó értelmű esetragos **előcsarnokban** főnévre utal előre, és így kapja meg az értelmét. Az **ott** távolra mutató határozószói névmás pedig visszautal az első mondatban megjelenő helyhatározó értelmű esetragos **Tündérorszá-
ban** főnévre és ezáltal lesz értelmezhető. Mindkét határozószói névmás kifejezi a beszélő térbeli perspektíváját is.

4. Irányadás:

4a (A, 3)

PSZICHIÁTERNŐ: Csak akkor tudok segíteni, ha elmondja, mi a problé-
léma. Hogy mit érez.

TOMI BÁ: Hogy mit érzek?! Most szórakozik?... *(lenyugszik)* ...Mit
érezek? Hogy kurvára fáj, azt. Hogy amint nem vagyok vele, nem vagyok
rajta... hiányzik... Egy percet se bírok nélküle, egy percet se, érti? Már
rohannék **innen** is, csak lássam meg minden...

A 4a példában az irányadásra láthatunk példát. A pszichiáter nő és Tomi bá egy szobában beszélgetnek. A dráma elején levő szerzői utasításból tudjuk, hogy a beszélgetés helyszíne a szoba. Tehát az **innen** határozószói névmás a szerzői utasításban megjelenő **szoba** főnévre utal vissza. Egyúttal a beszélő perspektíváját is kifejezi, tehát a megnyilatkozó a szobában van, és az **innen** határozószói névmással saját perspektívájából és térbeli elhelyezkedéséből közelre mutat.

4b (Ü, 2)

Teremőr: Gyerünk, gyerünk, gyorsabban, mozgás! Húzza a belét! Mit
nézelődik? Ne bámészkodjon! Üljön le **oda** szépen a többi közé, és... *(a
néma megindul)* Álljon meg! Várjon. Még nem iktattam be...

A 4b példában megjelenő **oda** határozószói névmás előre utal a **többi közé** kifejezésre, és így kapja meg értelmét. Ez az irányadás kifejezi a beszélő perspektíváját is. Saját térbeli elhelyezkedéséből kiindulva távolra mutat.

4c (J, 4)

Igazgató: Na, Katám?... Mi újság?... Hogy állunk?

Gyarmati: Meg van oldva. Most csak elugrok **ide** a pékhez, mert megkért, hogy hozzak neki egy peracet.

A 4c példában szereplő **ide** irányt jelölő határozószói névmás jelentése megfejtendő, mivel tartalmazza a tartalmas elem megnevezésével kifejezett referenciát **pékhez**. Tehát az **ide** határozószói névmás előre utal az utána következő helyhatározó értelmű esetragos **pékhez** főnévre. Az **ide** határozószói névmással közelre mutató történik a beszélő nézőpontjából és térbeli elhelyezkedéséből.

4d (T, 4)

Kristály: Azt még nem tudom, város vagy falu, tanya vagy színház...

Valaminek egészen biztosan lennie kell. De, ha jól számolok, akkor az ott bizony Tündérország, s ha egyszer **oda** bejutunk...

Léna: No, akkor **onnan** többé már nincs visszaút!

A 4d példában megfigyelhető, hogy az első beszélő megnyilatkozásában elhangzó irányadó **oda** határozószói névmás a helyhatározó értelmű **Tündérország** főnévre utal vissza, és így kapja meg értelmét. A másik beszélő megnyilatkozásában pedig az **onnan** irányadó határozószói névmás jelenik meg, mely az előző megnyilatkozó utolsó mondatában elhangzó helyhatározó értelmű **Tündérország** főnévre utal vissza. Jelentése a szövegben lévő elemekből nem fejtendő meg, csak a beszédhelyzet viszonyainak ismerete alapján lehet értelmezni. Az **oda** és **onnan** határozószói névmás a beszélő saját perspektívájából és térbeli elhelyezkedéséből távolra mutat.

A vizsgált drámai dialógusok alapján megállapítható, hogy:

- A dámákban exoforikus jellegű térdeixisek jelennek meg, melyek fő kifejező eszköze a határozószói névmás.
- A térdeixisek 77%-a fejez ki elhelyezést, 23%-uk pedig irányadást.
- A határozószói névmásokkal kifejezett térdeixisek gyakrabban tartalmaznak referenciát (90%-ban), viszont 10%-ban referencia nélküliek.

IDŐDEIXIS

Azokat a nyelvi műveleteket, amelyek a diskurzus értelmezésébe bevonják a résztvevők fizikai világának időviszonyaira vonatkozó ismereteket, idődeixisnek nevezzük. Az idődeixis a diskurzusban szóba kerülő események idejét a beszéd-esemény idejéhez köti. A szövegbeli mondatok eseményt reprezentálnak. A szöveg időrendszerét Bull szerint (BULL 1968) a következők jellemzik: az esemény időtartama, az esemény kezdő, középső és befejező szakasza, az esemény iránya

(kezettől a vég felé haladva), valamint a szekvencialitás vagy a ciklikusság megléte vagy hiánya. A szövegek időrendszere három egymástól elkülöníthető, de egymáshoz viszonyuló idősíkból áll. A referenciális központhoz tartozó beszédidő, azaz a beszélő szerinti mindenkori jelen idő a beszéd ideje (BI), az elbeszélte eseményben érvényesülő idő, az eseményidő (EI) és az eseményidőtől különböző hivatkozott idő, a referenciaidő (RI) (REICHENBACH 1947, VATER 1991, KIEFER 1992: 797–886). A magyar nyelvben az időjelölés erősen grammatikalizálódott. Legfontosabb nyelvi formái az igei időjelek, határozói esetragok és névutók, igeképzők, igekötők, határozószók, fogalmi tartalmú szó szerkezeti elemek (főnevek, igék, melléknevek), szintaktikai szerkezetek. De mi most csak a deixisekkel foglalkozunk.

Az idődeixisek utalhatnak időpontra, az időtartam kezdetére vagy az időtartam végére.

5. Időpontra utalás:

5a (A, 14)

– A mobilját már fel se veszi, csak netezik rajta, pedig régen hogy odavolt érte... És **akkor** még akkora volt egy mobil, mint egy téglá, majd leszáadt a kezem, ahogy cipeltem utána. Mint egy téglá.

Ebben a példában láthatjuk, hogy az időpontra utaló **akkor** időhatározósói névmás visszautal az előző mondatban található **régen** időhatározóra. Tehát a beszélő jelen idejéből kiindulva láthatjuk, hogy egy múltban történt eseményre utal vissz.

5b (Ü, 3)

Egyes: De hát ő nem végelgyengüléses...?

Ötös: A francokat! Dédi?! A századik születésnap bulijára vitte az unokája, késésben voltak, toltá át a járdán, persze, sietett, és **akkor**... elütötte egy autó.

A 5b példában szintén az **akkor** időhatározósói névmás jelenik meg, amely időpontra utal, és egy múltban történt eseményt ábrázol.

5c (J, 16)

Gyarmati: Na jó. És **most** hol van a mester?

Igazgató: Interjúkat adott, **most** meg azt hiszem, fényképezik az előcsarnokban, a színészekkel.

Gyarmati: Pompás, nagyszerű. Csodás!

Az első és a második megnyilatkozásban is az időpontra utaló **most** időhatározószó jelenik meg, amely magára a beszédidőre utal.

5d (T, 4)

Julis: És **most** merre megyünk tovább?

Kristály: Azt még magam sem tudom, de ez a két szerencsétlen fajankó **most** segíteni fog rajtunk... Segítenek nekünk abban, hogy átjussunk a tengeren... Ez itt az Óperenciás-tenger, biztosan hallottatok már róla...

Az időpontra utaló **most** időhatározószo a beszélő szerinti jelen időt reprezentálja.

5e (K, 3)

LÁNY: Ugye szőke volt?

MAMA: Még **most** is libabőrös leszek, ha rá gondolok. Leírhatatlan egy érzés.

A második megnyilatkozásban a **most** időpontot jelölő időhatározószo a jelen időt, mégpedig a beszédidő jelen idejét reprezentálja.

6. Időtartam kezdetére és végére utalás:

6a (Ü, 3)

Egyes: Azt hiszem, sokkot kapott, amikor beleszaladtam...

Négyes: ...Frontális?

Egyes: Telibe.

Négyes: Az szép. ...Vannak ilyenek. ...Sokan föl se fogják, hogy mi történt velük. Nem értik, hol vannak, hova kerültek...hát van ilyen...

Egyes: **Azóta** így istápolgatom, ha már ilyen szépen összehozott bennünket a sors... ennyit megtehettek...szegénykém úgy el volt veszve...

6b (T, 7)

Margitte néni: Ezer éve nem ettem ilyet...

Kapu lett: De tényleg nem értem, miért nem adtak nekünk **eddig** ilyet.

Ezekben a példákban az **azóta** időhatározószo névmás az időtartam kezdetére az **eddig** pedig az időtartam végére utal. Tehát a jelenben történő esemény a múltban történt esemény lezárulásával kezdődött, valamint az esemény a múltban kezdődött és a beszélés pillanatáig tartott.

A vizsgált drámai dialógusok alapján megállapítható, hogy:

- A dámákban exoforikus jellegű idődeixisek jelennek meg, melyek fő kifejező eszköze a határozószo névmás.
- Az idődeixisek 83%-a időpontot fejez ki, 8,5%-uk az időtartam kezdetét, 8,5%-uk pedig az időtartam végét.
- A határozószo névmásokkal kifejezett idődeixisek gyakrabban tartalmaznak referenciát, és ritkábban fordulnak elő referencia nélkül.

ÖSSZEGZÉS

A drámai dialógusokra az idősíkok fordulókról fordulóra történő folyamatos változása jellemző, de ugyanakkor az egy beszélőhöz tartozó megnyilatkozásokban is megjelenik.

A szövegbeli tér- és időjelölés szerkezetileg kijelölés, tehát a beszélő vagy a hallgató szövegértésében a tér- és időjelölések bizonyos térbeli és időbeli pontok vagy tartományok deiktikus, referenciális és fogalmi kijelölései, melyek egymással meglévő kapcsolataikkal egy tér- és időszerkezetet alkotnak mint reprezentációt.

A tér és az idő szoros összefüggésben áll egymással és egy közös rendszert alkot, tehát csak módszertanilag lehet őket szétválasztani. A tér és az idő szoros összefüggésben reprezentálódik egymással a szövegben, és ezáltal járul hozzá a szövegvilág kialakításához és értelmezéséhez.

Irodalom

- BÉCSY Tamás 1984. *A dráma lételeméről*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 211–214.
- BÉCSY Tamás 2002. Ontológiai drámaelméletről – 2000-ben. In: *Drámák és elemzések*. Tanulmányok. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó. 184.
- BENCZE Lóránt 1993. Deixis és referencia. Kisenciklopédia dióhéjban. In: *Emlékkönyv Fábián Pál 70. születésnapjára*. Szerk. KOZOCSA Sándor Géza. Budapest, ELTE. 36–49.
- BULL, W. 1968. *Time, Tense, and the Verb*. Berkeley, Los Angeles, University of California Press
- BÜHLER, K. 1934. Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache. In: TÁTRAI Szilárd 2010. Áttekintés a deixisről. = *Magyar Nyelvőr* 2010. április–június, 134. évfolyam, 2. szám. 212–214.
- JASSEN, T. A. J. M. 2002. Deictic principles of pronominals, demonstratives, and tenses. In: F. Brisard (ed.) *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Berlin–New York, Mouton de Gruyter. 151–96.
- KIEFER Ferenc 1992. Az aspektus és a mondat szerkezete. In: *Strukturális magyar nyelvtan*. 1. Mondattan. Szerk. KIEFER Ferenc. Budapest, Akadémiai Kiadó. 797–886.
- LACKÓ Krisztina 2008. A mutató névmási deixisről. In: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*. Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből. Szerk. LADÁNYI–TOLCSVAI Nagy. Budapest, Akadémiai Kiadó. 309–47.
- LANGACKER, R. W. 1987. *Foundations of cognitive grammar*. Volume I. Theoretical prerequisites. Stanford, Stanford University Press. 126.
- LANGACKER, R. W. 1991. *Foundations of cognitive grammar*. Volume II. Descriptive application. Stanford, Stanford University Press. 91.
- LEVINSON, S. C. 1992. *Pragmatics*. Cambridge, Cambridge University Press
- LEVINSON, S. C. 1994. Discourse deixis. In: R. E. Asher (ed.) *The encyclopedia of language and linguistics*. Edinburgh, Pergamon. 846.
- LYONS, J. 1989. *Semantics*. Volume 2. Cambridge, Cambridge University Press

REICHENBACH, H. 1947. *Elements of Symbolic Logic*. New York, MacMillan

TOLCSVAI Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 175–180.

VATER, H. 1991. *Einführung in die Zeit-Linguistik*. Hürth-Effern, Gabel Verlag

Anita UJVARI TOT

ULOGA DEIKSE U OZNAČAVANJU PROSTORNIH I VREMENSKIH ODNOSA

Studija se bavi deiksama dramskih dijaloga, u okviru toga sa prostornim i vremenskim deiksama. Istražuje se način na koji deiksa kao mikroelement deluje na makro ravni teksta. Studija nastoji da predstavi povezanost prostornih i vremenskih relacija sa deiksom. Analize potvrđuju povezanost prostornih i vremenskih odnosa sa deiksom. Primeri su uzeti iz nagrađenih dramskih tekstova takmičenja za pisanje vojvodansko mađarske drame (Vajdasági Magyar Drámaíró Verseny) iz perioda između 2010. i 2014. godine.

Ključne reči: deiksa, drama, prostorna deiksa, postavljanje, označavanje direkcije, vremenska deiksa, označavanje početka vremenskog trajanja, označavanje kraja vremenskog trajanja

Anita UJVÁRI TÓTH

THE ROLE OF DEIXIS IN THE DEPICTION OF SPACE AND TIME RELATIONS

The paper deals with the deixises traceable in the dramatic interlocutions, herein with the deixis of space and time. It examines the impact the deixis, as a microlevel element, has on the macro level of the text. It aspires for the presentation of space and time relations, the analyses present the intercourse of space and time relations with deixis. The samples are taken from the winning dramas of the Hungarian Playwriting competition in Vojvodina between 2010 and 2014.

Keywords: deixis, drama, space deixis, arrangement, orientation, time deixis, indicating a point of time, indication to the beginning of period of time, indication to the end of a period of time